

RECENSIONS

ANDOMENICO SARTORI. — *La visione beatifica. La dottrina e la controversia nella storia.* Torino-Roma, casa Editrice Marietti, 1927, 178 pp.

Són molt de Loar les obres que, com la present de Sartori, tenen per fi l'alta vulgarització dels dogmes de la nostra fe, i tant de bo que entre nosaltres trobés ressò una empresa semblant.

L'obra està dividida en dues grans seccions, de les quals la primera tracta de la doctrina referent a la visió beatífica, i la segona, de les controvèrsies que sobre aquest dogma, en altres temps, els teòlegs sostingueren. Comença l'obra per una presentació dels diversos noms emprats en l'Escriptura i la tradició, per tal de denotar aquest estat de curulla felicitat, que constitueix, per l'home que ha arribat a l'eternitat, la possessió del fi sobrenatural. Aquest estat l'assoleix l'home per la visió beatífica. Segueix un estudi de la impossibilitat de les forces de la criatura per a obtenir-la, i de llur possibilitat, mitjançant l'elevació de la criatura per l'Omnipotència de Déu. És clar que la sola raó humana no pot dar una demostració de la possibilitat sobrenatural de la visió beatífica per motius intrínsecs, perquè es tracta d'un misteri en tot el rigor de la paraula. Amb tot i això, la possibilitat de la visió intuïtiva pot ésser l'objecte d'una demostració racional de conveniència, i encara pertany a la raó la tasca de demostrar negativament la possibilitat d'aquesta visió, en eliminar del seu concepte tota contradicció.

Hem de confessar sincerament que tot aquest capítol de la possibilitat de la visió beatífica ens sembla que és un dels més deficients de tota l'obra. Posat el cas que ja d'antic ha estat una qüestió tan debatuda, discussió que aquests darrers anys s'ha reproduït amb una intensitat tan vistent, la que fa referència a la manera com entenia Sant Tomàs aquest desig natural de veure Déu, sembla que calia que es fes menció d'aquesta controvèrsia, o bé per tal de dar-nos l'autor el seu parer, o si més no per exhibir sumàriament una qüestió que cau de ple en un tractat sobre la visió beatífica.

No dariem, però, un judici prou exacte d'aquest capítol, si no fèiem constar que àdhuc ací hem d'agrair a Sartori que, en una nota, hagi corregit unes dades falses, que donà A. Michel en l'article *Intuitive vision* del *Dict. de Théol. Cathol.*, en considerar els teòlegs Vázquez, Suárez i Molina, com a seguidors de l'estranya opinió de Ripalda, sobre la possibilitat d'ésser creats substancialment sobrenaturals, als qui per tant fóra simplement natural la visió beatífica. Com prova molt bé l'autor de l'obra que examinem, aquesta suposició de Michel no té cap fonament (p. 13).

Abans de demostrar el fet de la visió beatífica dels benaventurats, Sartori ens palesa que aquesta visió és un acte de la intel·ligència, perquè no pot pas ésser una operació ni dels sentits, ni de la imaginació, per la raó que Déu és invisible, de

faisó que no pot ésser percebut per potències orgàniques, com ho manifesten a bastament nombrosos testimonis de l'Escritura i de la Tradició. Ací l'autor dóna un esbós de la doctrina dels heretges antropomorfites. Amb tot, remarcarem que també en aquest capítol esperàvem un estudi més extens de la natura de la visió beatífica, i en particular del *lumen gloriæ* necessari per a l'efectivitat d'aquesta visió. Manifestament Sartori defuig, en aquesta primera secció, tot allò que podria fer-lo endinsar en controvèrsies teològiques. És veritat que després dedica el capítol sisè a traçar una sistematització científica de la doctrina de Sant Tomàs, que sens dubte serà de molt profit per als lectors que ignorin la lluminosa exposició de l'Angel de les Escoles. Creiem, però, que pocs dels seus lectors es daran per convençuts d'aquelles paraules de l'epíleg, amb què clou Sartori la primera secció: "I Dottori che lo seguirono [a Sant Tomàs] non fecero altro che o ripetere i suoi concetti o deturparli con elucubrazioni trascendentali inutili per una retta sistemazione della verità tradizionale". (p. 58).

En l'exposició del dogma és on més ha reeixit l'autor d'aquest llibre. L'argument d'Escritura i de Tradició amb què exposa la veritat de la visió beatífica, en els capítols següents d'aquesta secció ens satisfan del tot. I encara més l'argument de Tradició amplament desenrotllat, que no pas el d'Escritura. Creiem una distracció de Sartori, la d'atribuir dues vegades (p. 25 i 42), els escrits anomenats en altres temps "areopagites" a Dionís l'Areopagita. Hom podrà no estar d'acord amb el P. J. Stiglmayr, S. J., qui n'assenyala com autor el patriarca monofisita Sever d'Antioquia (*Scholastik*, 1928, p. 1-27; 161-189). Ningú, però, creu ja avui que aquestes obres fossin compostes pel filòsof convertit per Sant Pau Dionís l'Areopagita.

La segona secció de l'obra de Sartori és tota històrica. El primer capítol exposa la gènesi històrica del Mil·lenarisme, no solament de l'herètic de Cerint, sinó àdhuc de l'altre que nasqué d'una interpretació massa realista d'alguns llocs d'Isaïas i de l'Apocalipsi. En aquests darrers temps, algun que altre escriptor sembla que s'hagi proposat la tasca d'instaurar la defensa d'aquest Mil·lenarisme. L'autor —creiem que amb raó—, el qualifica de "un parto fantastico di menti agitate dal desiderio della beatitudine" (p. 75).

Els sis restants capítols d'aquesta segona secció, els consagra Sartori a una exposició detallada de la famosa controvèrsia promoguda pel Papa Joan XXII entorn de la visió beatífica. No deixa de sorprendre que en una obra, que presenta el dogma de la visió beatífica, s'esmerci més de la meitat del seu contingut a l'exposició d'aquesta qüestió històrica. Hom no pot negar que hi ha estat acuradament tractada. Joan XXII va creure un temps i predicà en l'església d'Avinyó que les ànimes dels fidels, encara que haguessin satisfet en el Purgatori les penes degudes pels seus pecats, no podien veure la glòria de Déu i la divinitat de Jesucrist, fins el dia del judici final. És amb tot ben palès que sempre procedí com a doctor privat, exposant una opinió que creia la més probable. Un cop, però, fou oberta, una ampla controvèrsia teològica, i aparegué evident que la Tradició de l'Església contradia aquesta doctrina, no solament retractà el que havia dit, sinó que fins i tot es preparava a definir la verdadera doctrina de l'Església, la qual cosa no pogué realitzar perquè la mort li ho impedí, però ho portà a cap el seu successor Benet XII. És, doncs, fals, com alguns enemics de la infal·libilitat pontifícia digueren, que Joan XXII definís o ensenyés a tota l'Església una doctrina errònia. Sartori ha sabut presentar totes les clarícies d'aquest punt històric que els enemics de l'Església catòlica volgueren enfosquir.

Recomanem de tot cor aquesta obra als nostres lectors. Els doctes hi trobaran abundor de documents per a la tesi que vindica la veritat d'aquest dogma, i els altres es complauran llegint una bella exposició de la doctrina de la visió beatífica.

MANUEL QUERA, S. J.

MANUEL ALONSO, S. J. — *El Sacrificio Eucarístico de la última cena del Señor, según el Concilio Tridentino*. Editorial "Razón y Fe", Madrid. Un voluminoso tomo en 4.º mayor de XXII-544 págs. Precio del ejemplar: 25 ptas.

Obra importantíssima, diu l'anunci ecitorial, i no és pas reclam purament, com no és tampoc cap exageració la clàusula següent, primera de la circular anunciant el llibre: "El objeto de la presente obra podría decirse que en la actualidad es la cuestión candente de la Teología sacramentaria". Es tracta de la realitat, és a dir, de l'existència del sacrifici eucarístic en l'última cena, i l'autor estudia la qüestió a la llum de la doctrina del Concili Tridentí, exposada en la sessió 22, capítol I. I aquest punt central del problema, contingut en les paraules de la doctrina i definició conciliar, el presenta l'autor per tots els caires, amb tots els antecedents i conseqüents, deixant podríem dir esgotada la matèria i triomfant, segons sembla, la tesi proposada, de la qual són com una fórmula sintètica les dues frases que serveixen de lema i guió pel llibre: "Etsi semel se ipsum in ara crucis morte intercedente Deo Patri oblaturus erat...; tamen... in coena novissima... obtulit (Concil. Trid. sess. 22. cap. I)". Christus Dominus ex summo amore seipsum pro nobis obtulit: 1. In Cruce... 2. In coena incruente (P. Canisio "Can 37" fol. 49a). Presentada la qüestió tal com l'oïereixen aquests dos textos triats per l'autor, sembla que ja no hi havia d'haver llc a controvèrsia; mes la controvèrsia existeix i ben viva, i alguns teòlegs moderns, moderníssims, sembla que no veuen tan clara la duplicitat de sacrifici i propugnen la unitat absoluta. S'ha de veure els aclariments i defensa que faran segurament de les seves posicions teològiques els autors impugnants. L'obra del professor de Comillas és de les que fa llegir-se i discutir-se: convida a l'examen i a la reflexió, i si venia una discussió serena entre els especialitzats en aquest punt tan difícil de la teologia sacramentària, i s'arribava a la determinació, a la fixació de la doctrina, n'haurien gran profit els afectats als bons estudis i transcendiria la influència de la fixesa i claredat doctrinal a la deguda formació catequística i a la vida espiritual del poble cristià. Es clar que ja en tenen prou la teologia catequística i la teologia ascètica i mística, per a subministrar nodriment substancial a les ànimes senzilles i a les més complicades de major penetració d'intel·ligència i més gran capacitat d'amor i ja en tenen prou, sabent que la Victima de la Missa és la del Calvari i recordant que, com ja deia Sant Ireneu, el gran debelador del gnosticisme heretical i pare de la teologia catòlica, Nostre Senyor Jesucrist "novi testamenti novam docuit oblationem quam ecclesia ab apostolis accipiens in universo mundo offert Deo"; assaborint — sense que mai pugui gustar-ne totes les delícies —, i aprofundint — sense deixar exhaurida mai la seva plenitud —, aquestes dues clàusules de la doctrina conciliar formulada abans dels canons que la resumeixen, en la sessió XXII: "Quoniam in divino hoc sacrificio, quod in Missa peragitur, idem ille Christus continetur et incruenter immolatur, qui in ara crucis semel se ipsum obtulit, sacrificium

istud vere propiciatorium est... huius... oblatione placatus Dominus gratiam et dona poenitentiae concedens, crimina et peccata etiam ingentia dimittit”.

L'obra del professor de Comillas és d'una erudició de primera mà i tan extensa que seran pocs, ben pocs, els documents editats o inèdits relatiu al Concili que no hagi estudiat o cotejat directament. Altra qualitat ben notable és la probitat científica, és a dir, l'amor a la veritat que sap prescindir del partidisme i, per consegüent, de la visió limitada que imposa tot esperit de corporació o d'escola.

Encara que no contingués el llibre tanta substància doctrinal, com suposa l'aclaració de les definicions del Concili relatives a la Santa Missa, i la inacabable filera d'autoritats de Sants Pares i de teòlegs pretridentins, contemporanis i posteriors a les tasques conciliars, seria ja una obra de preu inestimable perquè resulta una mena d'història interna, encara que cenyida al punt central de la tesi, d'aquella assemblea tan respectable i verament augusta, a la qual no lieven res de respectabilitat i grandesa, les misèries humanes que treien sovint el cap en discussions privades o públiques, com alguna que refereix l'autor i que, indubtablement hauria fet millor de no retreure-la, com ha insinuat un crític en una revista espanyola.

Hem dit —i ens plau repetir ara—, que és una obra de gran modernitat per bé que faci venir a la memòria els temps vells dels grans iníolils. La Història de la Teologia l'apuntarà entre les obres de primer rengle dels temps moderns.

M. SERRA I ESTURÍ

LEHU, LÉONARD, O. P. — *La raison règle de la moralité d'après Saint Thomas*. Paris, Librairie Lecoffre. J. Gabalda et Fils, éditeurs, 1930.

El P. Lehu, O. P., qui l'any 1925 en una nota de *Revue Thomiste* impugnava el P. Cathrein, S. J., per una altra nota que aquest havia publicat a *Gregorianum*, sobre el sentit en què segons Sant Tomàs la raó és regla dels actes humans, ara les emprèn contra el P. Elter, S. J., per un altre article d'aquest, en la mateixa revista *Gregorianum*, sobre la norma d'honestedat segons la ment de Sant Tomàs. Ara, però, el P. Lehu ha cregut que calia respondre en tot un llibre al susdit article, amb tanta més de raó que ací els seus trets van també contra Dom Lottin. Es tracta d'escatir el sentit autèntic de la frase tantes vegades repetida per Sant Tomàs, que la raó recta és la regla de la moralitat. Tant Elter com Lehu admeten que la raó recta és la regla pròxima dels actes humans, i que la natura “nude sumpta” no és pas regla, sinó solament fonament de la regla moral. Ambdós, però, dissenteixen en dos punts. El P. Elter sosté que “la raó recta segons Sant Tomàs no és la primera regla o mesura de l'honestedat inclosa en l'ordre creat, de faisó que si bé és una regla pròxima, que regula i mesura immediatament l'acte de la voluntat humana, tot amb tot li cal ésser mesurada formalment per una altra mesura pertinent a l'ordre de les causes segones. Aquesta mesura o regla que amida la raó pràctica de l'home, no és altra que la natura” (*Gregorianum* [1927] 343). El P. Lehu no hi passa per tot això, i encara menys per una altra afirmació del P. Elter, ço és, que la regla de la moralitat és la natura “complete spectata”, car ell creu que una tal natura “est chose inexistante en philosophie” (*La raison*, etc., p. 239).

No ens escauria bé a nosaltres de pretendre fer d'àrbitre en aquesta con-

trovèrsia, i fallar a favor d'aquell qui té més probabilitats d'acostar-se a la veritat, més que més tractant-se d'una qüestió tan discutida, i en la qual s'han defensat parers tan diversos. Es per això que a penes ens sabem avenir que el P. Lehu vulgui pendre la representació dels tomistes, com si ell hagués dat palesament l'única interpretació legítima. I encara menys ens sabem avenir que blasmi d'errònia la sentència de Suàrez, que identifica la raó recta amb la consciència (*La raison*, etc., p. 208). Cal no oblidar aquelles paraules de Joan de Sant Tomàs: "Rationem esse regulam voluntatis in confesso est apud omnes... Sed non facile explicatur quid nomine rationis intelligatur, et quo modo illa sit mensura voluntatis (*Cursus Theologicus*. In I^{am} II^{ae} D. XI, a. 2, n.º 18).

No volem negar que el P. Lehu és un poiemista formidable, que es presenta a la controvèrsia molt ben documentat de textos de Sant Tomàs. Quan davalla, però, d'aquest pla superior ens fa l'efecte de vegades que recula moltes passes enrera, fins a canviar l'aspecte de la seva obra. Es per això que judiquem sincerament que, en una altra edició, faria un gran bé a la seva obra, si suprimia la plana que dedica a parlar del probabilisme (pp. 210-211). Diu ací que el probabilisme ha vingut a arreconar les regles de la prudència cristiana: "Le probabilisme a changé tout cela, la prudence n'est plus nécessaire, qui probabiliter agit, prudenter agit" (1). Francament una afirmació com aquesta podrà tenir una explicació prou albiradora en un pamflet, com és ara les *Provinciales* de Pascal; resta, però, del tot fora de lloc en obres de la seriositat pròpia de l'obra que estudiem.

Finalment creiem del cas fer avinent al P. Lehu que del temps de Sant Tomàs ençà ha avançat un xic la crítica històrica, de guisa que si el Sant Doctor atribueix certes obres a Dionís l'Areopagita, convé evitar d'incórrer en aquesta errada, i encara més de caure en la temptació de canonitzar aquest autor desconegut anomenant-lo Sant Dionís.

MANUEL QUERA, S. J.

L. BRIDET. — *La Théorie de la connaissance dans la Philosophie de Malebranche*. I vol. en 8.º, 367 pàgs. Marcel Rivière, París, 1929 (Bibliothèque de Philosophie, XIV).

La evocación de la figura del célebre oratoriano en medio de la preocupación y estudio universal que al problema del conocimiento se dedica, no puede ser más oportuna e instructiva.

El idealismo geométrico a que le conducía su espíritu de sistematización racional de las relaciones matemáticas entre las ideas y las cosas, le cerraba el camino para incardinar lógicamente a su sistema toda afirmación sobre la realidad de las cosas: la misma existencia del alma queda fuera del terreno de las ideas y Malebranche forcejea para darnos una satisfacción de porqué Dios ha rehusado proporcionar a nuestro entendimiento una idea aun débil de nuestra alma.

El abismo entre la idea y la realidad M., no hace más que agrandarlo al profundizar en la idea de la extensión inteligible: resultado de haber llevado hasta sus últimas consecuencias la doctrina cartesiana de la distinción metafísica irreducible del alma y cuerpo.

(1) Noti's el to despectiu del subratllat.

Si los ejemplos son siempre instructivos, nada más necesario modernamente que presentarnos la gran figura de Malebranche (tan hermosa y documentadamente como lo hace el Dr. Bridet) y seguir paso a paso el desarrollo de su pensamiento potente, para ver a dónde conduce un idealismo exagerado, para notar las inquietudes intelectuales que le asaltaban ante las nociones innegables de realidad, singularidad, materia, finitud: para darnos cuenta finalmente que por muy seductor que se presente un idealismo de tipo matemático, transcendental o lógico, siempre padecerá de dos defectos claramente visibles en M.: la imposibilidad de dar definiciones y aclaraciones precisas de los conceptos abstractos supremos y la imposibilidad mayor aún de incardinar lógicamente al sistema científico las nociones de realidad, finitud, individualidad...

La exposición que del sistema de M., nos presenta el Dr. Bridet es luminosa, ordenada, eligiendo acertadamente los textos, más salientes, descubriéndonos la evolución y desarrollo de su pensamiento, haciendo discretas llamadas en los puntos más característicos y originales de sus teorías.

Está dividida la obra en diez capítulos. En el 1.º, estudia las doctrinas de M., sobre los sentidos; en el 2.º, la imaginación; en el 3.º, las diferencias entre el conocer y el sentir. El 4.º se ocupa de la teoría del entendimiento puro. El 5.º, es particularmente interesante por estudiarse en él la idea de infinitud, el modo como entendía M., las pruebas de la existencia de Dios, la intuición de Dios, base de las mismas, la unión del pensamiento al infinito, la iluminación de los espíritus por el Verbo divino... En el capítulo 6.º nos ofrece el Dr. Bridet una exposición detallada y precisa de la evolución del sentido de "idea" en M., de sus propiedades, relaciones con las teorías platónica y agustiniana. Los capítulos 7.º y 8.º resultan muy interesantes por desarrollarse en ellos el conocimiento de los cuerpos, la naturaleza de la extensión inteligible: una acertada disposición de los materiales, permite seguir paso a paso la evolución del pensamiento de Malebranche en este punto. Finalmente, el capítulo 10º estudia el conocimiento del alma.

Una copiosa y ordenada bibliografía avalora el libro, por cuya publicación damos mil plácemes al autor y al director de la biblioteca.

DAVID GARCÍA, C. M. F.

Prof. en el Colegio de Filosofía
de Solsona (Lérida)

S. MOREAU-RENDU. — *L'idée de bonté naturelle chez J. J. Rousseau*. Paris, Librairie Marcel Rivière, 31, rue Jacob, 1929. (*Bibliothèque de Philosophie*. Directeur: E. Peillaube, XIII).

La celebritat assolida pel nom de J. J. Rousseau, com a pensador d'idees originals i iniciador de novetats i revoltes, i la importància que li ha estat concedida, sobretot en el camp dels heterodoxos, ha motivat entre els escriptors catòlics de llengua francesa, un estudi més acurat, una revisió, de les idees fonamentals del famós escriptor ginebrí del segle XVIII.

A aquesta tendència crítica obeeix el llibre que ara comentem. El seu autor emprèn l'estudi de l'ideari de Rousseau, sempre al voltant de la idea, mare de tot el pensament i de tota l'actuació de l'autor de la teoria del contracte social: *la idea de la bonesa natural de l'home*. Així ho expressa ben clarament el títol mateix del llibre.

L'obra es divideix en tres parts principals. En la primera s'estudien, d'antuvi, les circumstàncies exteriors i històriques que preparen le rousseaunisme, i després les que tingueren una influència més immediata en la formació de la personalitat intel·lectual i ètica de Rousseau.

La segona part és un recorregut de les obres de Rousseau, en particular de la més famosa, *Emile*, en recerca i comentari dels textos, on s'expressa la idea bàsica de l'ideari de Rousseau.

En la tercera part es fa la crítica d'aquesta idea fonamental de tot el rousseaunisme, confrontant-la amb la doctrina catòlica del pecat original, remarcant-ne la lògica interna, malgrat certes contradiccions, i constatant-ne l'èxit assolit, la influència enorme, en gairebé tots els ordres de la vida humana, i també les oposicions que se li aixecaren.

Hi ha encara una quarta part breu i accessòria, que conté un resum de les idees exposades en el llibre, i unes notes interessants de Cronologia i Bibliografia de Rousseau.

Es tracta d'un treball fet a consciència. Un estudi acuradíssim de les obres de Rousseau, una erudició bibliogràfica de gran amplitud i de primera mà, un ideari teològic, precís i sòlid, una vigorosa filosofia de la història, un criteri desapassionat, sincer i sempre objectiu; heus ací les qualitats més manifestes d'aquest llibre.

El resultat és la condemna de l'ideari de Rousseau, amb sentència inapel·lable. El seu fonament és una equivocació essencial i les seves conseqüències lògiques són perverses, tant en l'ordre social, com en l'individual. Si l'instint de conservació de la natura humana no les hagués deturades, haurien causat la subversió més esglaiadora.

És, a més, una idea mancada d'originalitat i sense cap consistència filosòfica; és filla, més aviat que de meditacions filosòfiques profundes i obstinades, de la impressionabilitat i del sensibilitisme de l'autor.

Cal, però, reconèixer a la influència de Rousseau alguns mèrits ben positius. Sobretot, en el terreny de la Pedagogia (prenem el mot en tota la seva amplitud), ha fet un bé innegable en induir els educadors a l'estudi de les condicions naturals de l'infant, per tal d'acomodar-s'hi. Aquesta tendència dominant en la Pedagogia moderna, potser amb un xic d'exageració i de menyspreu injust de la Pedagogia antiga, es deu, si no totalment, almenys en part important, a la influència de les idees de Rousseau. Però els panegeristes del pensador ginebrí han exagerat la nota en proclamar-lo, com Claparède, el *Copèrnic de la Pedagogia*. El que hi ha de bo i fecund en l'ideari i en els procediments pedagògics de Rousseau, no és propi de la seva concepció filosòfica de l'ésser humà, és més aviat l'expressió del seny natural (la perennis philosophia) i d'un cert sentit d'amorosa comprensió de l'home. La idea d'adaptar el mestre i els procediments educatius a la condició de l'infant (i no al revés), que alguns pedagogs moderns es pensen que és original i exclusiva de Rousseau, és una idea antiquíssima. Tots els temps han tingut homes insignes que l'han practicada i que l'han professada.

Una observació semblant podríem fer quant a la famosa teoria sociològica del *contracte social*, que tanta anomenada ha produït al seu autor. I, de pas, remarquem que hauríem desitjat en el llibre que comentem, una major insistència sobre aquest punt tan important. La teoria del *contracte social* és filosòficament fluixa, i seria, i ho ha estat en part, realment, catastròfica en les seves conseqüències lògiques. Tanmateix, però, hom li ha de reconèixer el mèrit d'haver influït positivament en desvetllar l'esperit de la democràcia moderna. I aquesta, malgrat algunes des-

viacions lamentables, és reconeguda generalment i acceptada com un progrés sobre l'autocràcia i l'absolutisme d'altres temps.

Doncs, bé: tot el que hi ha de noblement humà i sanament democràtic, en la teoria rousseauiana del *contracte social*, ho trobareu exposat amb més seny, i raonat i discutit amb més lògica, en els escrits dels grans teòlegs catòlics dels segles XVI i XVII.

JOAN B. MANYÀ, Prev.

GARCÍA VILLADA, Z., S. J. — *Historia eclesiàstica de España*. Tomo I. *El cristianismo durante la dominación romana*. Madrid, Comp. Ibero-Americana de Publicaciones, 1929, 2 vols. de 396 y 378 págs.

Ja era hora de què Espanya tingués una història eclesiàstica que, si bé no fos encara una obra definitiva, sintetitzés almenys en forma crítica moderna els treballs dels investigadors de tots els temps i aprofités en el possible, donat l'estat actual d'organització dels nostres arxius, una part, la més assequible, de la riquíssima documentació inèdita que aquests estojen.

El P. García Villada, prou conegut per les seves publicacions patristiques i històriques, fa vint-i-cinc anys que està especialment dedicat a aquesta nobilíssima tasca, reunint la millor bibliografia, recorrent els arxius i biblioteques hispàniques i les més importants de l'estranger. L'aparició del primer tom, en dos volums, de la seva obra tan esperada ha satisfet plenament els desigs dels conreadors de la nostra història.

És cert que en aquest primer tom que avarca només el període romà la tasca era particularment difícil i de poc lluïment. És tan fosca encara la història dels quatre primers segles de l'Església hispànica i tan endarrerida la investigació arqueològica que hi podria, potser, portar un xic de llum que no és fàcil seguir el fil, trobar el nexa que lligui i unifiqui els principals fets coneguts! Per això en aquests dos volums hi trobem, més aviat, un recull d'excel·lents monografies sobre temes importants, però deslligats entre si: *La tradició sobre Sant Jaume*, *La vinguda de Sant Pau*, *La missió dels set varons apostòlics*, *Les persecucions*, *El concili d'Elvira* i *Sant Pacià*. Heus ací els capítols més llargs del primer volum. Resulta descoratjador de constatar que entre els tres primers, referents a una mateixa època, no s'hagi pogut arribar a trobar el més petit punt de contacte i no pas per culpa del docte historiador, qui ha esgotat tots els recursos per aclarir aquelles tradicions venerables.

La disposició i mètode emprats en els volums mereix els majors elogis: crítica serena, referències bibliogràfiques triades i no massa abundoses, gràfics històrics de gran format i claríssims, il·lustracions en general ben escollides i sovint inèdites, bons índexs, presentació tipogràfica digna sense arribar a luxosa.

El P. García Villada, tot i fer sempre història crítica en el bon i precís sentit de la paraula, ha volgut adaptar-la a un amplíssim cercle de lectors. Tota persona de mitjana cultura la fullejarà amb fruïció, sense que es faci enutjosa per als intel·ligents. Aquest desig, però, d'aixamplar el cercle de lectors haurà potser, al nostre entendre, fet donar una extensió excessiva al desenrotllament d'algunes matèries. Dedicar un centenar de pàgines a la tradició, tan venerable com se vulla, de la vinguda de Sant Jaume a Espanya ens sembla desproporcionat si atenem a les magres conclusions a què prudentment arriba l'autor:

“La predicación de Santiago en España está atestiguada por argumentos de los cuales los más antiguos, no tan claros, se remontan al siglo IV, y los enteramente seguros, al VII.

La tradición escrita referente a la Virgen del Pilar se inicia en los documentos del siglo IX... Del siglo IX son también los primeros testimonios que hablan... de su sepulcro en Compostela.”

És sens dubte per la mateixa causa la de voler adaptar-se al més gran nombre de lectors que l'autor en la transcripció tan freqüent i oportuna de textos antics doni quasi sempre només la traducció espanyola i no el text original, com en molts casos hauríem preferit.

Entre les coses particularment remarcables d'aquests dos volums, gosàrem anotar l'estudi literari dels pocs escriptors antics originaris d'Espanya i sobretot l'exposició ordenada i completa de les seves doctrines: Sant Pacià, Osius, Gregori d'Elvira, Priscillià, Prudenci, Eterà hi són estudiats com es mereixen potser per primera vegada; les seves doctrines minuciosament examinades i gloriósament enaltides. De Priscillià i Prudenci se'n dona, a més, en els apèndixs una interessantíssima bibliografia amb uns 60 números per a cada un.

També ens ha plagut extraordinàriament, donades les nostres aficions, el darrer capítol (vol. II, pàgs. 297-354) dedicat als *Monumentos arqueológicos y primeras manifestaciones del arte romano-cristiano*, una bella síntesi ben il·lustrada que pot reportar inapreciables serveis, si tenim en compte que ens manquen estudis de conjunt sobre tant interessant tema.

En canvi potser el P. Garcia Villada es podia haver estalviat d'escriure una bona part del capítol referent a les catacumbes de Roma, en tractar de Sant Damas; puix, essent aquest un punt accesorí en una història de l'Església espanyola, i havent l'autor hagut de fiar-se de referències alienes, no és estrany que se li escapés alguna inexactitud com en la descripció de la cripta sepulcral, identificada per Wilpert, com la del papa espanyol. Ni és exacta la suposada situació dels sepulcres de la mare i germana del papa als costats de la cripta (1) ni és just en dir, si bé d'una manera vaga, que la inscripció sepulcral de Laurentia, la mare de Damas, gravada en la calç, fou trobada dins aquella cripta, puix fou trobada en una galeria veïna (2).

Aquestes minúcies, que fem aquí notar, no poden fer minvar en el més mínim la valor excepcional de l'obra del savi jesuïta, la qual no deuria mancar en cap biblioteca eclesiàstica privada o pública.

Esperem amb delit l'aparició dels pròxims volums dedicats a l'edat mitjana, sobre la qual les fonts ja són abundoses i en la qual l'autor es trobarà en major grau amb matèria de la seva especialitat i reconeguda competència.

J. V.

(1) Diu G. V., vol. II, pàg. 250: “Cuando apareció la cripta... aparecieron un arco-solio en el ábside y dos excavaciones en las paredes laterales, que habían contenido dos sepulcros. Estos parecen haber sido los de la madre y hermana.” Però Wilpert en els llocs citats per G. V. suposa, i és cosa essencial per la seva teoria, que Irene estava enterrada en el sepulcre de l'absis, i Laurentia en una forma en terra al mig de la cripta.

(2) S'ha de tenir en compte que Marucchi nega que aquesta cripta fos la sepulcral del nostre papa, precisament perquè el bloc amb l'esmentada inscripció de Laurentia fou trobada en la galeria prop d'un lucernari. Si hagués estat trobat dintre la cripta, com dona a entendre G. V., la hipòtesi de Wilpert seria inatacable.

Spanische Forschungen der Görresgesellschaft, publicats per K. BEYERLE, H. FINKE i G. SCHREIBER. Primera sèrie: *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, vol. II, Münster in W., Aschendorffschen Verlagsb., 1930, 4.º, 402 pàgs. i 12 làmines.

La meritíssima Görresgesellschaft, aquest formidable organisme de la ciència catòlica alemanya, des de fa uns anys dedica especial atenció a la història de la cultura hispànica, seguint en això la inspiració i l'exemple del seu honorable president Dr. Finke, el savi tan conegut a casa nostra per haver passat una temporada quasi tots els anys, des del 1900, a la nostra ciutat, poant en el nostre Arxiu de la Corona d'Àragó els materials de les seves obres més importants.

En 1928 sortí el primer volum d'aquesta miscel·lània d'estudis referents a Espanya amb una dotzena de treballs. El segon volum, sortit suara, en conté disset no menys importants i variats, tres firmats per autors espanyols i els altres per autors germànics.

No seria possible donar aquí una recensió ben merescuda de tots aquests treballs; ens acontentarem de fer remarcar els més lligats amb la història eclesiàstica de la nostra província.

Entre els treballs d'autors hispànics, Sànchez-Albornoz presenta una nova i seriosa teoria sobre la redacció original de la Crònica d'Alfons III de Castella (1). La crònica és obra personal del rei tal com ja defensa el P. Garcia Villada contra Barrau-Dihigo, però la redacció primitiva no és l'editada per Flórez i modernament per l'esmentat pare jesuïta, sinó la que ens dona el famós manuscrit de Roda, com ja indicà Gómez Moreno.

El treball del P. Leturia (2) pel seu tema i per la seva extensió és sens dubte un dels més importants dels volum i no deuria ésser desconegut dels que s'interessen per la història de les Missions. Exposar la gènesi i el sentit del *Regio Vicariato de Indias* que ens explica la gran diferència d'actuació de la *Propaganda Fide* des de la seva fundació en les terres d'Àfrica, Àsia i Canadà d'una part i en les de l'Amèrica espanyola de l'altra, heus ací el problema que resol el P. Leturia amb abundosa documentació tot fent al mateix temps la història de l'evangelització de l'Amèrica.

En una curta nota (3) que li fou demanada a darrera hora per a que la llengua catalana estés representada en aquest volum, Valls i Taberner remarca sobre la llegenda d'Otger Cataló, ingènuament acceptada pels antics historiadors de Catalunya, que el prestigi d'una raça vigorosa, la majestat de l'Imperi i l'atracció misteriosa de la llunyania del país germànic serien elements suggestius de la susdita llegenda.

El primer dels treballs alemanys, el del P. Streicher, tracta de la qüestió, que el Sr. Ulloa ha fet apassionant a Catalunya, de la pàtria de Colom (4). El Pare

(1) *La redacció original de la Crònica de Alfonso III*, pàgs. 47-66.

(2) *El regio Vicariato de Indias y los comienzos de la Congregación de Propaganda Fide*, pàgs. 133-177.

(3) *El sentit alemany de la llegenda d'Otger Cataló*, pàgs. 397-399.

(4) *Die Heimat des Kolumbus*, pàgs. 1-24.

Streicher, ja en el volum primer d'aquesta col·lecció, publicà un notable article sobre els autògrafs del gran descobridor i tenint en compte que, com a alemany i neutral, està ben disposat a no cercar altra cosa que la veritat històrica, el seu parer ha de tenir gran autoritat en aquest assumpte. Certament que la seva presentació d'una sèrie de testimoniatges clars, precisos i contemporanis en favor de Colom genovès faran impressió en tots els que estiguin ben disposats a acceptar els resultats de la ciència, sense prejudicis. Algunes revistes espanyoles (com *Investigación y Progreso*) donaren ja per endavant un resum d'aquest estudi; però cal llegir-lo íntegre per jutjar de la seva valor.

És d'agrair al Dr. L. Wohleb, de Friburg, la interessant nota sobre el nostre bisbe Sant Pacià (5), tan oblidat en la nostra renaixença cultural. Wohleb exposa i fa remarcar la importància de la doctrina sobre la penitència de Sant Pacià i extreu de les seves lletres, especialment de la tercera, els fragments (uns 37) que ens revelen la doctrina del seu enemic Sempronianà.

El professor de la Universitat de Bonn, Dr. Neuss, autor del fascicle sobre les il·lustracions de les biblias catalanes, s'ha dedicat els darrers anys amb paciència de benedictí a l'estudi minuciós de tots els còdexs coneguts (uns 27) del famós Apocalipsi del beat de Lièbana. Mentre s'està imprimint aqueix documentat estudi, les conclusions del qual seran d'un gran interès per a aclarir l'origen de l'art medieval hispànic, Neuss ens en dóna aquí un capítol sobre el poc conegut manuscrit de Torí (6), de procedència catalana com ho prova el seu text. De retop aquest manuscrit prova que també fou escrit a Catalunya l'Apocalipsi de Girona per l'estret parentiu de les miniatures d'ambdós manuscrits.

El jove Dr. J. Vincke, col·laborador dels nostres *Analecta*, qui ha esmerçat dos anys regirant el nostre arxiu de la plaça del Rei preparant una obra cabdal per a la nostra història medieval *Estat i Església a Espanya durant l'Edat Mitjana* (a punt de sortir el primer volum), esbrina en unes pàgines riques de notícies (7) quina fou la causa de la divisió de la metropolitana de Tarragona en dos arquebisbats l'any 1318, revelant-nos les mires interessades de Jaume II i de l'arquebisbe Ximenes de Luna ben diferents però convergents amb les més nobles del papa Joan XXII.

La Sra. Schlüter-Hermkes, qui ja en 1919 havia dedicat la seva tesi doctoral a la *Filosofia fundamental* del nostre gran Balmes, escateix aquí la valor de l'obra filosòfica del nostre pensador comparant-la amb la dels filòsofs europeus del seu temps (8). Amb raó es dol que no fos Balmes qui introduís la filosofia alemanya a Espanya, sinó Sanz del Río, qui ens portà la de Krause ja desacreditada al seu país.

Recurrent pacientment tot l'opus balmesià reconeix el valor mundial de la seva filosofia ja que, tot i no essent la nostra península terra de filòsofs, ha traspassat les seves fronteres com la de Lull, Vives i Suàrez, únics autors que han

(5) *Bischof Pacianus von Barcelona und sein Gegner, der Novatianer Sympronianus*, pàgs. 25-35.

(6) *Eine katalanische Bilderhandschrift in Turin*, pàgs. 36-46.

(7) *Die Errichtung des Erzbistums Saragossa*, pàgs. 114-132.

(8) *Die Philosophie des Jaime Balmes und ihr Zusammenhang mit der übrigen europäischen Philosophie*, pàgs. 229-275.

gaudit d'aquest honor. Si bé, en començar, la Dra. Hermkes ens dóna una excel·lent bibliografia sobre Balmes, és llàstima que no conegués algunes de les darreres publicacions aparegudes aquí, com la de Bonilla San Martín, *Historia de la Filosofía*; les de P. Florí, *Compendio de Lógica fundamentado en los escritos de D. J. Balmes* (Madrid, 1928) i *De valore critico secundum doctrinam J. Balmes* (ANALECTA SACRA TARRACONENSIA, 5, 1929, 103-128) que li hagueren fet veure millor la valor de l'exposició del problema crític en Balmes i el coneixement que aquest tenia del sistema kantià i que no és prou justificada la tara d'autodidacte, en sentit pejoratiu, que ella li aplica.

Entre els treballs que hem d'esmentar encara més breument són remarcables el de P. Wagner, professor de la Universitat catòlica de Suïssa, sobre la salmòdia de l'antiga litúrgia hispana (9) i especialment sobre la tria i ordenació dels textos que serviren pels càntics, les quals acusen una forta influència jueva; el d'A. Allgeier sobre els elements africans en l'antic salteri espanyol (10) i l'acuradíssima edició de *Los libros de los Macabeos* (11), versió castellana inèdita, del segle XIV, conservada en el ms. I-j-6 de l'Escorial, que publica Th. Heinnerman, valent-se de la còpia deixada per L. Wiese, mort l'any passat.

Acaben de donar varietat a aquest recull els treballs sobre temes ben especials, com el del Dr. Sudholt sobre metges medievals hispànics (12); els dos del franciscà O. Maas sobre missioners espanyols del segle XVII a la Xina (13) i sobre la disposició de l'Arxiu d'Índies (14); el de Froberger sobre el romanticisme a Espanya (15); la nota de l'historiador de l'art P. Beda Kleinschmidt (16) i les de Mons. Schreiber qui en l'anterior volum donà un extens treball sobre les relacions culturals entre Espanya i Alemanya, i en aquest hi posa com un apèndix referent a l'organització i protecció dels catòlics alemanys residents al nostre país (17).

Acabem felicitant coralment la Görresgesellschaft per la nobilíssima empresa de dedicar periòdicament, i Déu faci que sigui tots els anys, un volum així, que, donat l'immens material amagat de la nostra cultura passada i les poques publicacions nostrades referents a ella, ve a omplir un buit i servirà d'estímul als nostres investigadors. Felicitem també la casa Aschendorff, de Münster de Westfàlia, per l'esplèndida i acurada presentació tipogràfica del volum.

J. M. i J. V.

(9) *Untersuchungen zu den Gesangstexten und zur responsorischen Psalmodie der altspanischen Liturgie*, pàgs. 67-113.

(10) *Das afrikanische Element im altspanischen Psalter*, pàgs. 196-228.

(11) *Los libros de los Macabeos*, pàgs. 300-360.

(12) *Von spanische Medizin im Mittelalter*, pàgs. 178-184.

(13) *Zum Konflikt der spanischen Missionare mit den französischen Bischöfen in der chinesischen Mission des 17. Jahrhunderts*, pàgs. 185-195.

(14) *Das Indiasarchiv in Sevilla*, pàgs. 361-377.

(15) *Das Entstehen und der Aufstieg der spanischen Romantik*, pàgs. 276-299.

(16) *San Francesco und das Purgatorium*, pàgs. 400-402.

(17) *Kulturelle und seelsorgliche Deutschumpflege in Spanien*, pàgs. 377-398.

WILPERT, GIUSEPPE. *I sarcofagi cristiani antichi*. Roma, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 1929, in fol. Testo, XVI-194 pp. Tavole X, 158 pp.

El Instituto Pontificio de Arqueología Cristiana fundado por el pontífice reinante Pío XI en recuerdo perenne de su jubileo sacerdotal, ha iniciado la serie de sus publicaciones con los dos primeros grandes volúmenes de Monseñor José Wilpert "I sarcofagi cristiani antichi".

La parte publicada, como queda indicado, va dividida en un volumen de texto y otro de láminas y contiene los tres primeros libros de la obra completa, y tres apéndices. Se abre el lib. I con el precepto del Señor "Docete omnes gentes, baptizantes eos" y por lo mismo estudia todos los sarcófagos que ofrecen escenas de la catequesis cristiana: a saber, las representaciones del bautismo, y, en primer lugar, las "simbólicas", como la del pescador con el anzuelo o con la red, y la de los ciervos en la fuente, y después las representaciones "reales", esto es, el bautismo del catecúmeno y el de Jesús. Siguen luego los monumentos ciertos o dudosos con la escena de la catequesis del diácono San Felipe, para venir a la "Missio Apstolorum" de los ciclos cristológicos; ya sea la "Missio" aislada ya la "Missio" de los apóstoles con alusión al triunfo de Cristo sobre la muerte. El último capítulo de este libro está dedicado a "Cristo fonte de la dottrina cristiana" con representaciones de Cristo, o solo o rodeado del colegio apostólico.

El libro II está del todo dedicado al Buen Pastor: Comienza con una serie de notas preliminares sobre esta representación, esto es, con un examen de las escenas pastoriles tomadas del arte clásico, el origen cristiano de la figura del Buen Pastor con la oveja sobre los hombros; las varias representaciones de esta figura y el significado de la oveja llevada en hombros. En el capítulo segundo se estudian las estatuas del Buen Pastor, griegas y romanas, mientras que en el tercero se trata de las varias representaciones del Buen Pastor en los sarcófagos: el Buen Pastor con la oveja y la Orante; la "intercessio" del Buen Pastor; el Buen Pastor con la oveja a cuestras frente al "leo rugiens" y al "draco devorans"; el Buen Pastor con las imágenes de los difuntos; con los "genios" de la muerte; el Buen Pastor solo; Cristo príncipe de los pastores, los pastores que guardan la grey y el Buen Pastor que acaricia la oveja ya en el Paraíso.

En cambio el libro tercero va dedicado enteramente a San Pedro, a su magisterio, a su apostolado. Empieza con el examen de las escenas relativas al milagro de la "fuente" y al bautismo de Cornelio, así representado en la forma más común o con indicación de la asistencia divina. Continúa con el estudio de la primera prisión de Pedro, ya aislada, ya yuxtapuesta al bautismo de Cornelio; después Pedro llevado a la cárcel y Pedro libertado. Viene luego la escena de la triple negación unida a las escenas precedentes del bautismo de Cornelio y de la primera prisión, al "confirma fratres" o también a la presencia de los "fratres confirmandi". Llenan otro capítulo las representaciones de Pedro como pastor; Pedro apacentando el rebaño, encontrando la oveja perdida, o con la cabra al hombro. Pedro con la oveja en el manto llevándola al redil. Pedro, pescador con el anzuelo o con la red. Pedro acompañando a la cananea a besar la mano del Señor, a veces representada esta escena junto a la resurrección de Lázaro. Por fin, también se examinan otras representaciones más raras de Pedro; en el lavatorio de los pies, en la tempestad, salvado de las olas, en la resurrección de Tabita, en el castigo de Ananías y Záfira. Termina el libro con los últimos acontecimientos de su vida, esto, es, su última prisión o solo o acompañado de Pablo;

los dos apóstoles ante Nerón; Pedro llevado al martirio, y los privilegios del príncipe de los apóstoles a saber, Pedro fundamento de la Iglesia y fundador de la de Roma, Pedro recibiendo del Señor las llaves o el volumen de la ley, la "Cathedra Petri".

El primer apéndice, con observaciones generales sobre los retratos de los difuntos en el arte funeraria, tiene especial importancia por la manera como son estudiados estos retratos, pues las particularidades del peinado y del vestido dan indicios preciosos para la datación harto difícil de este género de relieves. Examinanse en él un precioso sarcófago que se encuentra aún *in situ* en el hipogeo cerca de la basílica de Domitilla, otro llamado de los dos hermanos del Museo Laterano, el de Adelfia de Siracusa, la cubierta del de la basílica de San Ambrosio de Milán y algunos fragmentos conservados en el Museo nacional de Roma.

El segundo apéndice trata del significado simbólico del sacro Palio y el tercero de la escena de la prisión de un sucesor de Pedro, el papa Sixto, enseñando en cátedra.

Los sarcófagos examinados provienen de todo el mundo romano donde había penetrado la doctrina cristiana y hoy se hallan dispersos en mil lugares. Además también son utilizadas las copias o noticias de los que ya han sido destruidos. Empresa ésta verdaderamente gigante que emprendió el autor con la misma preparación metódica que le permitió escribir sus ya célebres obras sobre las pinturas de las Catacumbas y las pinturas y mosaicos de las basílicas romanas. Así este primer tomo es el fruto de doce años de intenso trabajo, que han hecho más difícil la dispersión de los innumerables fragmentos, las defectuosas copias existentes y las dificultades de toda suerte encontradas en la búsqueda, en los viajes en las investigaciones, dificultades vencidas siempre con indomable tenacidad. Coronamiento de una tal empresa ha sido la munificencia del papa Pío XI espléndido protector y Mecenas de los estudios sobre la antigüedad cristiana.

El segundo tomo de esta grande obra contendrá las escenas del A. T., las de Cristo, excepto las bautismales ya estudiadas en el primero, y además los monumentos de que se ha tenido noticia últimamente o que han sido descubiertos con posterioridad. Este segundo tomo también dará, además de las escenas sacadas de los apócrifos, una introducción general en que se examinarán todas las cuestiones relativas a la cronología, talleres de escultores, etc.

El incansable autor tiene, pues, la intención de dar al mundo científico un verdadero "Corpus sarcophagorum christianorum". Pero no podrá llegar a conseguir tal objetivo sin ser ayudado de sus colegas no sólo de Italia, Francia, España y Africa, sino también de los residentes en Alemania, Inglaterra y América, a donde fueron a parar algunos de los sarcófagos cristianos.

Para España una tal colaboración ha sido felizmente iniciada especialmente por los Dres. Vives y Junyent, quienes fueron discípulos del mismo Wilpert en el ya mencionado Instituto de Arqueología Cristiana.

Son varios los sarcófagos españoles estudiados en este primer volumen; dos muy bellos de Barcelona con escenas relativas a la primera prisión de Pedro; en el uno es bien manifiesto el gesto de sorpresa del apóstol (lám. XIC, 7), en el otro, a cinco compartimentos, se ve en el centro la representación de Susana en medio de los dos viejos y, a la derecha, la curación del ciego (lám. XC, 3).

Una serie de importantes sarcófagos han venido a luz en las excavaciones de la necrópolis cristiana de Tarragona, descubierta al abrir los fundamentos de la gran fábrica de tabacos. Uno de los mejor conservados presenta en el centro un doctor que *praelegit*, el cual lleva sobre la frente un extraño bucle de cabellos

tiosos: frente a él un joven imberbe y detrás dos Ermes, el uno masculino y el otro femenino. En los ángulos están las estatuas sobre pedestales de los dos difuntos. ¿Se trata de una escena pagana, cristiana o herética?

Otro sarcófago de Tarragona, casi íntegro, está reproducido en la lámina XXXVI, 3. Permite admirar, en el centro, a Cristo doctor y en los ángulos a dos mujeres orantes, madre e hija. Un tercer sarcófago, descubierto en 1926, tiene cinco compartimentos, con los príncipes de los apóstoles en los dos de los ángulos (lám. XXXVI, 2).

De Madrid se reproducen tres sarcófagos. Uno, de la Academia de la Historia a siete compartimentos, con escenas de Cristo docente entre los apóstoles, los milagros de la fuente y del ciego, el bautismo del Jordán y el sacrificio de Abraham (lám. XI, 1). Los otros dos son del Museo arqueológico (láms. CIX, 4, 5; CLVIII, 2).

Otro muy hermoso de Zaragoza va reproducido en la lám. CLVIII, 1.

Los de Gerona forman un grupo importante. De la iglesia de San Félix son: el de strigiles ondulantes con la orante en la pequeña mandorla central y con el Buen Pastor en los dos ángulos (pág. 80); el que representa a la izquierda la prisión de San Pedro y en el centro la difunta entre las figuras de dicho apóstol y quizá la de San Juan (lám. XC, 1); otro (lám. CXII, 2), que nos da también la escena de la primera prisión de Pedro junto a la del bautismo de Cornelio: y otro, que estuvo pintado al óleo, da la escena del anuncio de la negación de Pedro a la cual no siguen inmediatamente las del bautismo de Cornelio y de la primera prisión del apóstol, sino entre aquélla y éstas interpuesta entre la curación del paralítico. Finalmente, son también de Gerona el sarcófago de la lámina CLVIII 3, y otro, descubierto en Ampurias en 1846, muy destrozado, pero interesante por la rara representación debajo del busto del difunto, de Silene visitando a Endimión; la del Buen Pastor entre las personificaciones de las cuatro estaciones. En la cubierta de este sarcófago vemos la cartela anepígrafe sostenida por dos *putti* alados, en el centro entre escenas de vendimia y de la recolección de aceitunas.

El sarcófago de Covarrubias, que no podía ser olvidado, y sirve ahora de sepulcro de doña Sancha de Navarra, mujer de Fernán González, tiene en el centro la imagen *clipeata* de dos cónyuges de familia senatorial y en los ángulos una escena pastoril en la cual Wilpert quiere ver a Pedro guardando la grey (lám. CXVIII, 2).

Uno de Córdoba, que sirve de fuente en casa de un farmacéutico, contiene la escena de la primera prisión de Pedro junto a la del bautismo de Cornelio y a la del anuncio de la negación (lám. CIX, 6).

El de Berja (Almería) tiene la orante entre dos santos en el centro, la resurrección de Lázaro en un ángulo y los dos apóstoles ante Nerón en el otro.

Por fin, el autor utilizó también el fragmento empotrado en la Puerta del Sol de Toledo (fig. 68), y el célebre disco argénteo de Teodosio, conservado en Madrid (fig. 182). Wilpert recorre en la majestuosa escena del emperador entregando al magistrado el volumen que contiene los plenos poderes, el tipo que sirvió para componer la escena de Cristo consignando la ley a San Pedro.

España estará también representada dignamente en el segundo tomo con los sarcófagos de Ecija, Cádiz, Astorga, Layos, Burgos, etc., y los descubiertos en Tarragona durante la publicación de este primer tomo, los cuales han derramado no poca luz sobre algunas hipótesis del autor.

ENRIQUE JOSI

Roma, 18-VI-1930.